АСПЕКТИ И ПРЕДЛОЗИ ЗА ОДРЖАВАЊЕ И РЕСТАУРАЦИЈУ ТРАДИЦИОНАЛНИХ СТАМБЕНИХ ОБЈЕКАТА НА ШАР-ПЛАНИНИ

ASPECTS AND PROPOSALS FOR THE MAINTENANCE AND RESTORATION OF TRADITIONAL RESIDENTIAL BUILDINGS IN THE SHAR MOUNTAIN

Небојша Гаџић [1]

Прегледни рад
DOI: 10.5937/KONPUP26198G

АПСТРАКТ

Планинске области попут Шар-планине биле су на маргинама развоја, до средином двадесетог века. Ова чињеница им је дала предност која се огледа у великом степену очуваности значајних руралних амбијената у којима је сачувана традиционална сеоска архитектура овога краја. Повратак у планине, последњих деценија и посебно интензиван развој туризама у многим насељима овог планинских подручја, већ представља озбиљну претњу њиховим очувању традиционалног карактера самих насеља и њихове изворне архитектуре. Са овим нацртом одлука којим се утврђују услови: конзервације, рестаурације, реконструкције,као и редовног одржавања села у целини и његових саставних делова: заселака и махала. Сеоске руралне целине треба путем правне и рестаураторско-конзервационе заштите сачувати у што изворнијој урбанистичко-архитектонској форми и као тако очуване и даље користити у процесу задовољавања: стамбених, привредних, културних, научних, рекреационих и туристичких потреба самих њених становника али и шире друштвене заједнице. Данас на Шар-планини, присутан је мозаик бројних традиционалних грађевина, понекад као рушевине, а понекад измењене интервенцијама модерним грађевинским техникама и материјалима које нису у складу са традиционалним архитектонским карактером самих насеља. Од бројних традиционалних објеката, већина више није насељена, јер се становништво села драматично смањило. Због недостатка одржавања, аутентични и репрезентативни објекти Шар-планинске архитектуре нестају због урушавања и деградације њихове архитектуре. Ова сеоска архитектура која се налази у овој високопланинској области доноси нам причу о месту о народу који је градио и причу која нас покреће да је сачувамо од заборава.

[1]Ван.проф; Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Факултет техничких наука, Књаза Милоша 7, Косовска Митровица, Србија; ORCID: 0000-0002-9279-9731

Кроз овај рад даћемо предлоге како и на који начин можемо вредновати и правилно одржавати традиционалне стамбене објекте на Шар-планини. Тамо где стично емпиријско знање о старом а које је изражено у већ постојећем и изграђеном окружењу, пружа нам се истовремено и могућност да повежу прошлост са њеном самоодрживом садашњошћу и перспективном будућности.

Кључне речи: *Шар-планина, архитектура, предлози, заштита, одрживост.*

ABSTRACT

Mountainous areas such as the Shar Mountains were on the margins of development until the mid-twentieth century. This fact gave them an advantage that is reflected in the high degree of preservation of significant rural environments in which the traditional village architecture of this region has been preserved. The return to the mountains in recent decades and the particularly intensive development of tourism in many settlements in these mountainous areas already pose a serious threat to their preservation of the traditional character of the settlements themselves and their original architecture. With this draft decision, which establishes the conditions for: conservation, restoration, reconstruction, as well as regular maintenance of the village as a whole and its constituent parts: hamlets and neighborhoods. Village and rural entities should be preserved in their most original urban and architectural form through legal and restoration-conservation protection and, as such, be preserved and used in the process of satisfying: the residential, economic, cultural, scientific, recreational and tourist needs of its inhabitants themselves, but also of the wider social community. Today, on the Šar Mountain, there is a mosaic of numerous traditional buildings, sometimes as ruins, and sometimes altered by interventions with modern construction techniques and materials that are not in accordance with the traditional architectural character of the settlements themselves. Of the numerous traditional buildings, most are no longer inhabited, because the village population has dramatically decreased. Due to the lack of maintenance, authentic and representative buildings of Šar Mountain architecture are disappearing due to the collapse and degradation of their architecture. This rural architecture found in this high mountain area brings us a story about the place, about the people who built it and a story that motivates us to preserve it from oblivion.

Through this work, we will make suggestions on how and in what way we can value and properly maintain traditional residential buildings in the Sharr Mountains. Where empirical knowledge about the old is gained and expressed in the already existing and built environment, we are simultaneously given the opportunity to connect the past with its self-sustaining present and promising future.

Key words: *Šar Mountain architecture, proposals, protection, sustainability.*

УВОД У АРХИТЕКТОНСКО НАСЛЕЂЕ ШАР-ПЛАНИНЕ

Архитектонско наслеђе Шар-планине одликује се великим богатством, разноврсношћу и посебно је значајно у контексту сагледавања целокупног сакралног и профаног стваралаштва на простору Косова. Његове вредности обликовала је током векова бурна историја овог подручја, која је често носила разарања, крупне демографске, етничке и верске промене. Оно што је до наших дана претекло зубу времена заправо су у великом броју случајева остаци некада репрезентативних грађевина, који ипак подсећају на прохујало време моћи, славе, и уметничких домета средњевековне државе как на пољу монументалне тако и профане архитектуре која поседује ендеме античког али и средњевековног градитељског наслеђа које је присутно на овом подручју у непрекидном континуитету до данашњих дана.

Ово је један општи поглед на целокупни корпус архитектонског наслеђа Шар планине али такође постоје и крупне разлике које се уочавају у оквиру појединих делова овог простора, као и по појединим врстама и типовима непокретних културних добара.

Највећу вредност споменичког наслеђа чине цркве и манастири из времена српске средњевековне државе. Највреднији монументални споменици из овог периода налазе у граду Призрену и клисури Призренске Бистрице. Они нису само најстарији, већ и по својој архитектури и сликарству највреднији споменици културе. Поред царске задужбине манастира Светих Арханђела овде имамо и читав низ ктиторски задужбина припадника племства међу којима се посебно истичу: Бранковићи, Киризмовићи, браћа Руновићи и други. Ове задужбине у споменичком наслеђу Шар-планине предстаљају комплексне целине са вредности и које у себи носе врхунске домете наше сакралне архитектуре, живописа, мозаика, камене пластике, дрворезбарије и других елемената који су јако битни за сагледавање нашег наслеђа на овим просторима (Милан Ивановић, *Метохија*, Службени гласник, Београд, 2013).

За разлику од ових монументалних задужбина, сакрални споменици Средачке и Сиринићке жупе су много скромнији по свом уметничком домету, али и такви, имајући у виду време и услове под којима су настали, представљају репрезентативне споменике локалних средина и одраз настојања становништва ових жупа да истрају у очувању етничког и верског идентитета за време отоманског владања (Предраг

Пајкић, *Цркве Средачке жупе из турског периода*, Музеј Косова и Метохије, Приштина, 1958.).

На подручју Горе,Опоља, Призренског Подгора као и у селима Средачке жупе приликом процеса исламизације није остао ни један један манастир или сеоска црква. Стога је целокупно наслеђе из периода пре наведених процеса представљено остацима и рушевинама, који нису детаљније истражени.Такође, не треба изгубити из вида већу групу репрезентативних споменика из периода Турске владавине у Призрену, међу којима се посебно издвајау Синан пашина и Бајракли џамија као и Мехмед пашин хамам из овог периода (Серафим Николић*, Призрен од средњег века до савременог доба*, урбанистичко-архитектонски развој, Графика, Призрен, 1998).

Посебну групу архитектонских споменика представља богато етно наслеђе које је посебно присутно у Средачкој и Сиринићкој жупи. Међутим, од ових вредних културних споменика за туризам, богато, вернакуларно етно-наслеђе Шар-планинско наслеђе је још корисније у виду његове валоризације у виду амбијенталних јединица насеља, стамбених и пословних објеката који би били коришћени у будућој функцији развоја туризма. Густо збијена насеља, посебно стари делови бројних насеља у Средачкој и Сиринићкој жупи богата су народном архитектуром у виду стамбених објеката, улица и малих тргова који се налазе између каменихзидова дворишних ограда са богатим улазним капијама. Шарм ових објеката долази до изражаја у амбијентима и руралним агломерацијамаје које су виртуозно развијене на динамичном и изразито планинском терену који је смирен интимним и одмереним архитектонским облицима сеоске архитектуре која се гради уз употребу мајсторско употребљеног домаћег материја а пре свега камена и сламених покривача.

Традиционалних објеката има у бројним селима и широко је распрострањено у свим деловима Шар-планине, тако да нема насеља у којем нису присутни објекти вернакуларне архитектуре. У појединим случајевима се ради о читавим квартовима, па и махалама или целим селима (Мушниково,Горње Село, Дрејчићи, Готовуша, Сушиће, Средска, Калпакови, Севце) са очуваним стамбеним и пратећим објектима, унутрашњом структуром самих насеља (Горан Бабић, *Трагом прошлости, Архитектонско и етнографско истраживање Шар-планине у делу* З. и Б. Петровић, Београд, 2011).

У Средачкој жупи се могу наћи репрезентативни стамбени објекти грађени пред крај XIX века који спадају у монументалну архитектуру међу којима се посебно издвајају палате следећих породица (Бранислав Којић, *Монументалност у балканској профаној архитектури*, Балканолошки институт, Београд, 1977). Међу којима се посебно својом монументалошћу издвајају палате: Мандушића,

Џинића, Совтића, Билибајкића, Зрнзевића и других. Грађени се од стране локалних зидара, занимања коме су традиционално били вични и опредељени жупљани. Ови објекти се могу поредити са сличним у Призрену, где су такође присутни али у сада у једној урбаној агломерацији и њеном орјенталном изразу (Небојша Гаџић, *Наслеђе косовско-метохијско: архитектура Шар-планине и града Призрена*, Монографија, Универзитет у Приштини, Факултет техничких наука, Косовска Митровица, 2024). Ове градске куће у својој суштини представљају специфичан покушаја да се део традиционалне стамбене културе коју су неговали сеоски градитељи пренесе у урбану-градску средину, али и јавно докаже супериорност традиционалних и привилегованих градитеља у једној градској средини што је можда јединствен случај, мада таквих ситуација имамо и код Дебарских и Лакадијских мајстора градитеља (Славко Брезовски, *Реканска кука*, Бигос, Скопје 1993).

Као и у другим крајевима наше земље градитељско наслеђе је не заштићено и као такво изложено је пропадању услед употребе мање квалитетних материјала или рушењу као последици развојних токова и одсуства свести о вредностима и значају етно наслеђа.

ЕЛЕМЕНТИ КОЈИ ДЕФИНИШУ ТРАДИЦИОНАЛНИ АРХИТЕКТОНСКИ ИЗРАЗ

Фактори који одређују облик насеља на Шар-планини углавном су повезани са природним карактеристикама самог места, а посебно са морфологијом земљишта на којем је изграђени стамбени простор прилагођен, стварајући тако посебне односе између изграђеног и неизграђеног, приватног и јавног. Поред тога, клима места је такође од пресудног значаја, јер је карактеришу снежне падавине, киша и влажност током неколико временских периода, што чини неопходним прилагођавање зграда и самог насеља временским појавама са циљем заштите од њих. Као што се и очекивало, расположиви материјали за градњу, односно они којима је био лак приступ, не разликују се од остатка насеља на Шар-планин. Људи из Средачке и Сиринићке жупе граде каменом, дрветом и шкриљцем, тако да то нису само основни грађевински материјали већ и декоративни елементи архитектонског израза свих традиционалних насеља на овом подручју. Што се тиче нематеријалних фактора у које спадају: друштви односи, економија, културна традиција и наслеђе значајно су утицали на развој насеља. Бројна села на Шар-планини доживела су велики економски, друштвени и културни просперитет од средине 19. до почетка 20. века, а привилегије које су из тога проистекле осигуравале су становницима квалитета живот који се одвијао у оквиру стамбених објеката који су поседовали висок ниво стамбене културе скоро раван градској култури становања Бављење становника сточарством доводи

до појаве и присуства зграда намењених покривању потреба које из тога произилазе (магацини, штале, плевње, бачије). Захваљујући сточарству и бављењу прерадом и обрадом млека многа жупска насеље стичу важан положај и значај међу којима се посебно издваја Гора и Сиринићка жупа (Група аутора, *Шарпланинске жупе Гора, Опоље и Средска*, САНУ, Београд, 1995). Неколико година након завршетка другог светског рата., почиње постепено слабљење Шарпланинских насеља и она постају велико миграторно подручје. Број становника се смањује, школа се трајно затвара и сада се насеље са малобројним сталним становницима окреће можда једином спасу који види у развоју високопланинског туризма и валоризацији своја традиционалне архитектуре и свеобухватног наслеђа. Перспективно претварање старих зграда у атрактивне пансионе омогућило би његову трансформацију и самоодрживу будућност током времена у оквиру сложеног система који би обухвата етничку, еколошку и енергетску самоодрживост мултиетничких жупа на Шар-планини (Небојша Гаџић, „*Три Е*“ кључни елементи одживости, Матица Српска, Нови Сад, 2023).

РЕПРЕЗЕНТАТИВНИ ТИПОВИ АРХИТЕКТОНСКИХ ОБЈЕКАТА

Као доминантан тип становања у насељу, сматрамо тип становања који преовладава по броју у поређењу са осталим типовима. Облик становања је строго правоугаоног облика, са једноставним, али ефикасним распоредом унутрашњих простора. Становање је пројектовано са два главна простора: једним за основне функције дневни боравак и други мирнији који је везан за одмор и спавање. Овако дефинисан распоред промовише функционалност и удобност, омогућавајући јасно диференцијацију између друштвених и личних простора. Отвори куће, који укључују прозоре и врата, су уски и високи. Овај распоред обезбеђује довољно природног осветљења и вентилације унутрашњих простора, уз очување приватности и безбедности куће. Симетрија отвора нуди осећај реда и равнотеже и хармоније на фасади зграде, побољшавајући укупну њену изражајност и естетику. Кућа је у потпуности изграђена од камена, уз употребу блатног малтера. Овај начин градње није само традиционалан већ и практичан и високо еколошки прихватљив јер форсира само употребу еколошко прихватљивих материјала. Камен пружа отпорност на тешке временске услове подручја и хармонично је интегрисан са природним пејзажом Шар-планинског масива. Употреба камена као главног грађевинског материјала побољшава дугорочну издржљивост зграде, уз очување традиционалне естетике (Божа Петровић, *Стара кућа у селима Сиринића*, Расковник, Горњи Милановац, 1993). Кров куће је четворосливни, са видљивим гребенима прекривеним шкриљцем или плехом. Ова конструкција

штити зграду од временских појава и нуди дугорочну издржљивост. Шкриљац је локални материјал који се прилагођава климатским условима подручја, пружајући заштиту од кише и снега, док четворосливни кров помаже и спречава прекомерном накупљања снега и воде и ефикасније наведено оптерећење преноси на носиве зидове. Све у свему, резиденцијална кућа Шар-планине а посебно Средачке жупе комбинује функционалност са естетиком, укључујући традиционалне архитектонске елементе који одражавају традицију и практичне потребе подручја, стварајући хармоничну композицију која комбинује традицију са захтевима свакодневног живота и прилагодљива је да прихвати трансформацију и да буде као таква коришћена у функцији развоја туризма у XXI веку на овом подручју (Небојша Гаџић, *Модалитети валоризације традиционалних сеоских насеља и њихове архитектуре у селима Средачке жупе на Шар-планини,* XVI Научно-стручна конференција: "Еколошко инжињерство - место и улога, стање и будући развој", Бгд, 2024).

СМЕРНИЦЕ ЗА ЗАШТИТУ РУРАЛНИХ ГРАДИТЕЉСКИХ ЦЕЛИНА НА ШАР-ПЛАНИНИ

У периоду индустијализације Србије и бивше Југославије, 50-тих и 60-тих година XX века па и касније, недостатак радне снаге у индустријским постројењима је углавном решаван миграцијом сеоског становништва, односно омладине у градове, што је имало негативне последице по старосну структуру сеоског становништва, и појаву такозваних старачких домаћинстава у њима. Исти проблеми су још израженији у 70-им години истог века када је велики број радника потражио запослење ван граница, у земљама западне Европе. Миграција сеоског становништва на релацији село-град у Србији и даље постоји, али је мањег интензитета. Последице су: одумирање села, нека су полу-напуштени, а у некима живи мали број становника. Ревитализација руралних насеља у великој мери зависи од:

1. Броја и старосне структуре становника у селима;
2. Величине сеоског атара и броја активних домаћинстава;
3. Објеката за становање и привређивање;
4. Саобраћајне везе са другим насељима и најближег града;
5. Комуналне инфраструктуре;
6. Географског положаја, климатских услова и природних богатстава;

За успешну ревитализацију сеоских насеља потребно је шире ангажовање друштва, које у томе, извесно је,треба да види државне и националне интересе, за шта су потребни и одговарајући плански документи, стимулације и детаљно снимање стања на терену. Да је то могуће и да су такви подухвати од интереса за друштво у целини, а

пре свега за сеоски живаљ, показују и неки појединачни успешни примери који су везани за развој туризма на селу.

За успешну, и на основама планирања заштите старих сеоских насеља ревитализацију, потребно је:

1. Сварање услова за престанак исељавања са села;
2. Пружање матријалне помоћи домаћинствима која живе од пољопривреде или сточарства;
3. Оспособљавање сеоских домаћинстава која желе да се баве туризмом;
4. Ревитализација стамбених објеката;
5. Ревитализација пратећих објеката сеоског домаћинства(штале, млинови итд.)
6. Очување етничког састава становништва и његових традиционалних обичаја на дотичном подручју где обитава вековима (махала, заселак, село или жупа);
7. Ревитализација појединих делова села у такозване Етно паркове или за потребе туризма;
8. Отварање мањих привредних објеката у функцији сеоских потреба и потреба окружења

ОПШТЕ ОДРЕДБЕ

Став. 1 Са овим нацртом-одлуком утврђују се услови конзервације, рестаурације, реконструкције, редовног одржавања и начина коришћења села у целини као и његових саставних делова: заселака, маала у целини као рурална градитељских целина- која треба да се сачува у што изворнијој урбанистичко- архитектонској форми и као амбијент да служи за задовољавање: стамбених, привредних, културних, научних, рекреационих и туристичких потреба самих њених становника и заједнице уопште (Драган Ћукић, *Туристичка валоризација природних, етнографских и других културних потенцијала Шар-планине*, Српско географско друштво, Београд, 1983).

Став. 2 Регулационо подручје руралних- градитељских целина села Средске али и других села, за које се односи овај нацрт-одлука, обухвата подручје села и његових засеока приказаних на геодетском плану у размери 1: 2500 (Дато у прилозима).

УРБАНИСТИЧКО- АРХИТЕКТОНСКО УРЕЂЕЊЕ ПРОСТОРА

Став. 3 На свим отвореним површинама и у двориштима предвидети високу и ниску вегетацију из локалног ареала зеленила

Став. 4 На већи број места где то услови дозвољавају предвидети изградњу активних чесми и сличних објеката, а постојеће објекте овога вида задржати и одржавати у духу традиције места и региона.

Став. 5 Ограђивање дворишних парцела са бетонским, железним или жичаним мрежама не дозвољава се. Могућа је само употреба камена на начин који се он употребљавао приликом зидања старих ограда у оквиру руралних амбијенталних целина Средачке и Сиринићке жупе.

Став. 6 У зони заштићених руралних амбијенталних целина не дозвољава се одвијање делатности које својим активностима или употребом материјала наносе штете непосредној околини у односу на ваздух, звук, мирис, отпадне материјале и слично, као и за подизање и вођење далеководних стубова, енергетских водова, радиоактивног зрачења и непотребног саобраћаја у кретању или мировању.

САОБРАЋАЈ

Став. 7. У погледу регулисања моторног саобраћаја на наведеном подручју посебна ограничења се предвиђају за овај вид саобраћаја у оквиру очуваних старих амбијената и целина.

ФОРМА И ВИСИНА ОБЈЕКТА (ЕКСТЕРИЈЕР)

Став. 8. Објекти који се задржавају, рестаурирају и граде или на неки други начин уређују морају да задрже традиционални, односно амбијентални изглед.

Став. 9. Висина на постојећим објектима (број спратова) не може да се мења. Габарит на новопројектованим објектима мора да има приближно правоугаону или квадратну основу са максималном спратношћу од приземља и два спрата (П+2).

Став. 10. Објекти морају да буду покривени са косим четвороводним кровом. Дозвољена је употреба традиционалних "чардака", еркера и тремова. А док употеба балкона, тераса и лођа не дозвољава се у архитектонском обликовању нових објеката.

ГРАЂЕВИНСКИ МАТЕРИЈАЛИ

Став. 11. У грађевинско- занатским радовима на објектима који се граде изнова, или се рестаурирају- првенствено се употребљавају материјаликоји су присутни у локалној употреби: камен, дрво, гвожђе и стакло. За кровни покривач употребљаваће се искључиво камене или етернит- плоче у природној, сивој боји. Употреба ребрастих панела и пластике не дозвољава се.

Став. 12. Од савремених грађевинских материјала може да се употебљава опека, дурисол блокови-бетон, и армирани бетон само у оним деловима објекта који се касније малтеришу и нису видљиви.

Став. 13. Фабричко гвожђе ако није ковано, алуминијум и сви видови пластичних материјала и слично не могу се употебљавати на фасади и на било којем видљивом делу-објекта. Овај став не односи се на ентеријер у новим објектима који се граде на регулационом подручју

као израз данашњег времена и савремених тенденција у архитектури и ентеријеру.

Став. 14. Столарија на објектима и оков, у начелу, су стандардне израде, у сагласности са традиционалним формама и профилима.

Став. 15. Као материјал за обраду уличне мреже могу да се употребљавају камен или бетонске плоче у опусу који прати и подражава локалне традиционалне форме у овом сегменту. Асфалт не треба користити за њену израду.

УНУТРАШЊОСТ ОБЈЕКАТА (ЕТРЕРИЈЕР)

Став. 16. Ентеријер у објектима може, у односу на првобитни изглед, слободније да се уређује у зависности од намене и савремених потреба, али са поштовањем основних амбијенталних правила која су присутна у локалној традицији и са задржавањем елемената који имају изузетну архитентонску вредност (резба, дрвене таванице, огњишта, долапи и сл.)

Став. 17. Савремена техничка опрема и инсталације уводе се у ентеријер свугде где је то потребно, али на такав начин који ће онемогућити њихово наглашено истицање.

БОЈА

Став. 18. По правилу, све малтерисане површине боје се у бело или земљане боје блиске валеру боје камена (сепија, травертин, окер). Видљи конструктивни делови од дрвета, опшивке, столарија и слично не могу се изразитим валерским бојама, већ се заштићују на начин који ће истакнути њихову структуру и боју муниковог или храстовог или неког другог аутохтоног дрвета присутног на овом подручју.

НАМЕНА ПРОСТОРА

Став. 19. Затворени и отворени простор села Средске али и других традиционалних насеља, као рурално-градитељске целине,служи за истицање културно- историских вредности аутохтоне архитектуре и самог амбијента сваког села. Али он истовремено служи и за уношење и одвијање традиционалних и савремених садржаја и као привредно подручје за туризам али и сточарство.

Став. 20. Првенствено на подручју села треба да се одвија функција становања, како у затеченим објектима са том наменом- тако и у објектима који се уређују или се граде.

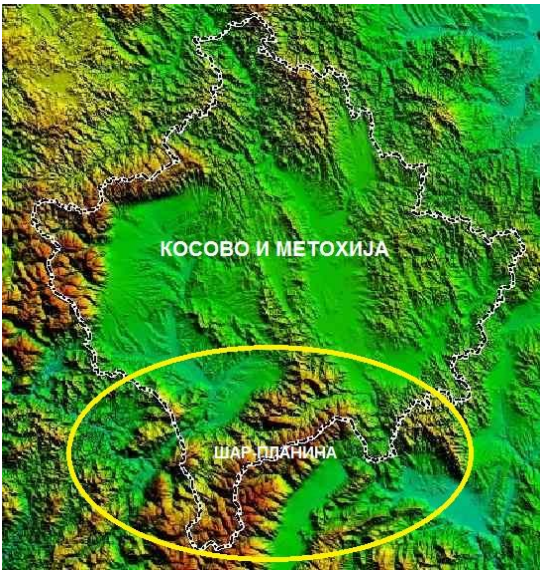
Став. 21. Уређење грађевинског земљишта на регулационом подручју, у зависности од локације и од вида његове намене код новограње, врши се у минималном обиму. За минимални обим уређења земљишта сматра се онај обим који ће омогућити: снабдевање са водом,

прикључак на електричну мрежу, колски и пешачки приступ саобраћајници.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Село Средска на Шар-планини као и многа друга насеља формирана су као планинска насеље које су богата историјом и културним наслеђем, економским просперитетом и сеоским, отвореним печалбарским животом, елементима који су у огромној мери допринели формирању уникатног архитектонског идентитета. Ова мала анализа и студија је открила негативан утицај модерних интервенција које често мењају аутентичност насеља. Примери представљени у нашем истраживању укључују употребу бетона, додавање нових, страних материјала (као што су метал и пластика) и промене у грађевинској структури комбинујући ове нове материјале. Детаљно, неселективна замена традиционалних материјала и техника има значајне импликације на очување физиономије насеља и често не одговара принципима правилне рестаурације и није интегрисана у околну структуру. Камене конструкције и дрвени оквири замењују се широко распрострањеним решењима нашег времена уз употребу армираног бетона. Резултат је да се зграде трансформишу у хибрид модерне и традиционалне градње нарушеног традиционалног идентитета. Употреба јефтиних и нетрадиционалних материјала на први поглед истиче немогућност разумевања вредности локалне традиције. Међутим, очигледни су и дубљи узроци. Постепени недостатак специјализованог техничког особља је чињеница у друштву које је у целини вођено трендовима урбанизације, одвајања од природе и везаности за стандардизацију и лака и брза решења. Узимајући у обзир економски фактор, оживљавање села Средске као туристичке дестинације и притисци да се прилагоде потребама за смештајем и удобношћу, често доводе до прекомерних, импулсивних интервенција. Коначно, чини се да држава не истражује темељно феномен пропадања насеља. Закључци наше студије откривају да, иако постоји јасна намера становника да рестаурирају и обнове насеље, многе интервенције се не спроводе имајући у виду параметре који су везани за принципе очувања и заштите културног наслеђа. Потреба за пажљивијим и осетљивијим приступом рестаурацији је неопходна како би се очували аутентични идентитет и дугорочна одрживост насеља на Шар-планини али и у другим маргиналним планинским подручјима.

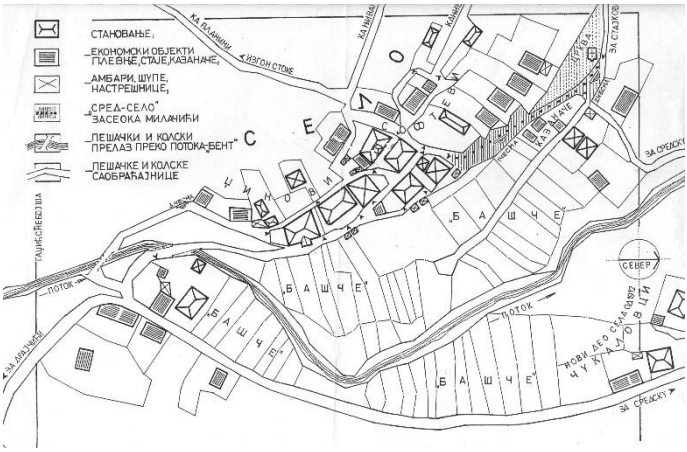
ПРИЛОЗИ, СЛИКЕ

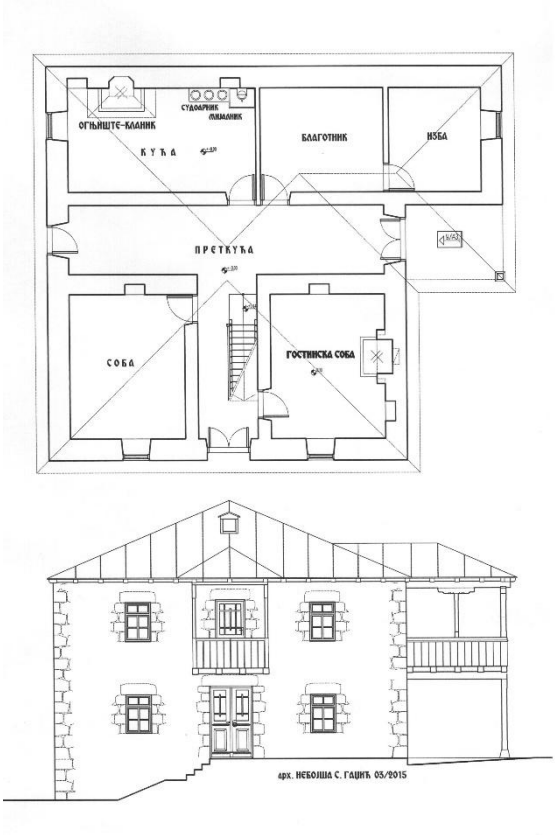
Слика 1. *Географски положај Шар-планинског масива на Косову и Метохији*

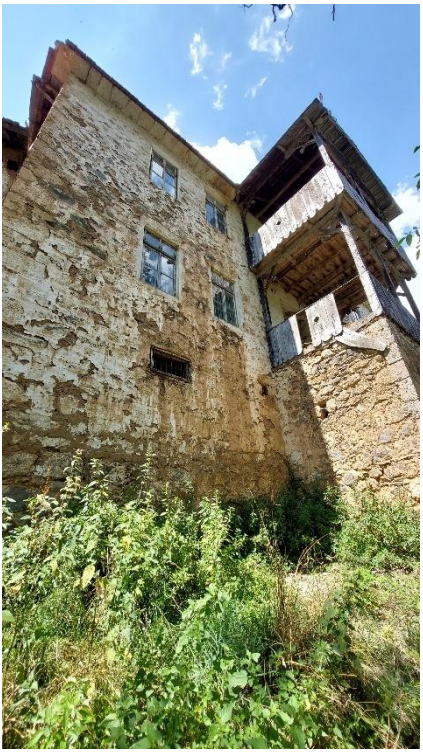
Слика 2. *Шар-планински масив, поглед на Горње Село у Средачкој жупи*

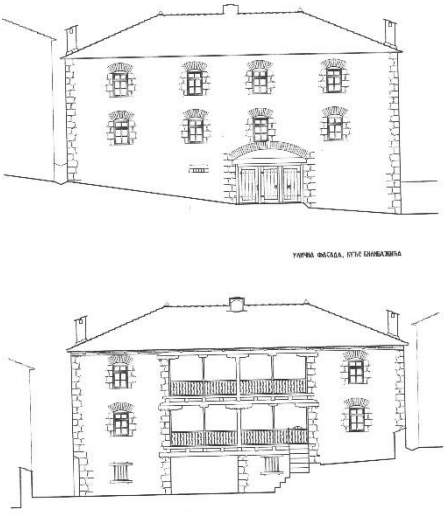
Слика 3. *Рурални амбијент засеока Милачићи у Средачкој жупи на Шар-планини*

Слика 4. *Народна архитектура у селу Плањане, палата Симића из 1910. године*

Слика 5. *Архитектура у селу Средска, палата Џинића из 1912. године*

Слика 6. *Традиционална архитектура у селу Мушниково, палата Билибајкића из 1895. године*

Слика 6. *Пример, како валоризовати традиционалну архитектуру, Грчка, Халкидики*

ЛИТЕРАТУРА

Божа Петровић, Стара кућа у селима Сиринића, Расковник, Горњи Милановац, 1993.

Бранислав Којић, Монументалност у балканској профаној архитектури, Балканолошки институт, Београд, 1977.

Горан Бабић, Трагом прошлости, Архитектонско и етнографско истраживање Шар-планине у делу З. и Б. Петровића, Београд, 2011,

Група аутора, Шарпланинске жупе Гора, Опоље и Средска, САНУ, Београд, 1995.

Драган Ћукић, Туристичка валоризација природних, етнографских и других културних потенцијала Шар-планине, Српско географско друштво, Београд, 1983.

Милан Ивановић, Метохија, Службени гласник, Београд,2013.

Небојша Гаџић, „Три Е" кључни елементи одживости, Матица Српска, Нови Сад, 2023.

Небојша Гаџић, Модалитети валоризације традиционалних сеоских насеља и њихове архитектуре у селима Средачке жупе на Шар-планини, XVI Научно-стручна конференција са међународним учешћем: "Еколошко инжињерство-место и улога, стање и будући развој", Београд, 2024.

Небојша Гаџић, Наслеђе косовско-метохијско: архитектура Шар-планине и града Призрена, Монографија,Универзитет у Приштини, Факултет техничких наука, Косовска Митровица, 2024.

Предраг Пајкић, Цркве Средачке жупе из турског периода, Музеј Косова и Метохије, Приштина, 1958.

Серафим Николић, Призрен од средњег века до савременог доба, урбанистичко-архитектонски развој, Графика, Призрен, 1998.

Славко Брезовски, Реканска кука, Бигос, Скопје 1993.